

ВОЛОДИМІР МАСЛІЧУК

КОЗАЦЬКА  
СТАРШИНА  
СЛОБІДСЬКИХ  
ПОЛКІВ



ДРУГА ПОЛОВИНА  
XVII СТ.

•  
ПЕРША ТРЕТЬINA  
XVIII СТ.

94(477)

М 31

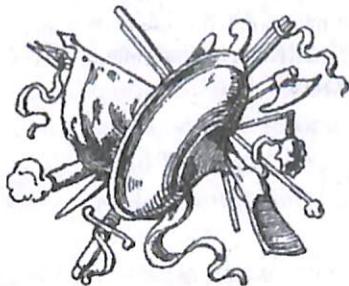
Інститут суспільних досліджень  
Харківське історико-філологічне товариство

ВОЛОДИМІР МАСЛІЙЧУК

# КОЗАЦЬКА СТАРШИНА СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ

ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XVII -  
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII СТ.

*Видання друге, доопрацьоване й доповнене*



Харківський приватний музей міської садиби  
Харків 2009

A129300



БІБЛІОТЕКА ХУНД

№ 131150

НАУЧНИЙ ФОНД

УДК 93(09)  
ББК 63.3(4 укр)  
М31

Рецензенти:

**Юрій Мицик –**

доктор історичних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

**Анатолій Бойко –** доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

**Маслійчук В.** Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – X.: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 356 с.

У другому переробленому виданні дослідження розглянуто низку проблем формування еліти Слобідської України. Детально висвітлено історіографію питання, проблеми заселення Слобідської України та утворення слобідських полків, джерела формування місцевої козацької старшини та відносин цієї старшини з російською військово-помісною системою, соціально-економічне виділення місцевих управлінців і перетворення їх на прошарок поміщиків. Автор зупиняється на великих політичних і соціальних трансформаціях у регіоні в першій третині XVIII ст., на молдавській еміграції у слобідські полки та на ідеології місцевого шляхетства.

Для істориків, соціологів, політологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться минулим та соціально-політичними проблемами.

ISBN 978-966-1511-19-3

©Маслійчук В., 2009  
©Харківський приватний музей міської садиби, 2009

## ЗМІСТ

Передмова Андрія Портнова.....	8
Від автора .....	10
ВСТУП .....	12
<b>РОЗДІЛ 1 Історіографія та джерела .....</b>	<b>16</b>
1.1. Історіографія .....	16
Перші історичні відомості про козацьку старшину слобідських полків .....	16
Погляд «простолюду».....	19
Спроби просвітницького потрактування (кінець XVIII – початок XIX ст.) .....	20
Історіографія під віливом романтизму (30 – 50-ті рр. XIX ст.) .....	24
Зацікавлення суспільством та накопичення ємпіричних даних у 60–80-ті рр. XIX ст. ....	27
Початок наукового розроблення історії Слобідської України (кінець XIX – початок XX ст.).....	31
Історіографія 1917–20-х рр. ....	34
Слобідська Україна крізь призму поглядів емігрантських учених.....	38
Українська радянська історіографія Слобідської України .....	39
Російська радянська історіографія про історію Слобідської України .....	42
Історіографія останнього десятиліття .....	43
1.2. Джерельна база дослідження .....	47
Документація центральних установ .....	47
Документація місцевих установ .....	50
Родинні архіви .....	53
Родовідні книги .....	54
Документи особистого походження .....	55

<b>РОЗДІЛ 2</b>	<b>Утворення й еволюція старшинського прошарку слобідських полків (друга половина XVII – початок XVIII ст.)</b>	<b>56</b>
2.1. Слобідські полки другої половини XVII ст.:		
узгодження терміна .....	56	
2.2. Передумови утворення слобідських полків .....	65	
2.3. Джерела утворення старшинського прошарку слобідських полків (50–70-ті рр. XVII ст.) .....	72	
2.4. Питання про вибори і призначення старшин слобідських полків		
у другій половині XVII – на початку XVIII ст. ....	80	
2.5. Генеза полкового управління слобідських полків і його особливості .....	88	
2.6. Питання про початок успадковування старшинських урядів у слобідських полках .....	95	
2.7. Проблема політичної активності козацької старшини слобідських полків, боротьба за розширення компетенції .....	101	
2.8. Вплив російської вотчинно-помісної системи на українські звичаї в слобідських полках .....	113	
<b>РОЗДІЛ 3</b>	<b>Соціальне та економічне виокремлення козацької старшини в другій половині XVII ст.</b>	<b>129</b>
3.1. Накопичення слобідською старшиною земельних ресурсів .....	129	
3.2. Промислова діяльність старшин .....	136	
3.3. Місце старшинської еліти в соціальній ієрархії .....	139	
3.4. Питання про виникнення «підданства» в слобідських полках .....	141	
3.5. Усвідомлення козацькою старшиною своєї соціальної винятковості та регіональних особливостей слобідських полків .....	148	

<b>РОЗДІЛ 4</b>	<b>Зміни в старшинському управлінні</b>	
у першій третині XVIII ст.	.....	156
4.1. Слобідські полки у першій третині XVIII ст.	.....	156
4.2. Зміни в системі виборів старшини	.....	161
4.3. Збільшення ролі полкової старшини в процесах управління полком	.....	164
4.4. Особливості формування старшинських корпорацій	.....	170
4.5. Утворення групи підпрапорних	.....	176
4.6. Політична діяльність слобідських старшин	.....	181
4.7. Вплив російського уряду на старшину слобідських полків	.....	187
4.8. Молдавська політична еміграція 1711 р. та її стосунки зі старшиною	.....	194
4.9. Спроби реформувати слобідські полки у 20-х рр. XVIII ст.	.....	203
<b>РОЗДІЛ 5</b>	<b>Соціально-економічний аспект трансформації козацької еліти в першій третині XVIII ст.</b>	
	.....	209
5.1. Зміни в землеволодінні	.....	209
5.2. Зміни в системі господарювання	.....	216
5.3. Стосунки старшинського прошарку з іншими соціальними групами	.....	222
5.4. Зміни в соціальній психології	.....	236
<b>ВИСНОВКИ</b>	.....	245

## ПЕРЕДМОВА

Про книжку, що її Ви тримаєте в руках, можна писати по-різному: як про дослідження з історії сліт, працю з регіональної історії й, зрештою, як про приклад публікації доопрацьованого варіанта захищеної дисертації. Кожен із цих ракурсів матиме досить підстав, тим більше з огляду на те, що наша історіографія (як, зрештою, і будь-яка інша) лініє наближається до ідеалу тематичної, регіональної й методологічної повноти української історії.

Історія Слобідської України. Слобожанщини, – це історія покордання, що є завжди феноменом не лише географічним, а й культурним. У цьому разі йдеться про українсько-російсько-турецький трикутник, причому такий, у якому послідовно відсікається тюркський кут. Упродовж XVII – першої половини XVIII ст. Слобожанщина – це простір комунікації в цьому трикутнику, комунікації, що її подеколи невиніправдано зводять лише до інкорпорації цих земель Росією.

Автор досліджує історію слобідської сліти – козацької старшини, спільноти, що трималася на силі звичаю («черкаська обикність»), у якому етнічність, наприклад, важила значно менше за дотримування певного етосу поведінки, норм козацького життя. Політична й економічна історія цього слітарного прошарку розглядається від другої половини XVII ст. (часу утворення слобідських полків) до реформ князя Шаховського (1733), що започаткували системну ліквідацію автономії слобідських полків. Іншими словами, у полі зору Автора – саме час співіснування українських козацьких і російських традицій.

У мереживі політичних і господарських взаємин слобідської старшини з донським козацтвом, Гетьманчиною, татарами цілком природним пріоритетом були стосунки з російським урядом. Декларуючи вірність урядові, слобідська старшина, втім, вельми неохоче брала участь у його військових походах. Змінюючись під впливом російської помісно-вотчинної системи, на рівні ідеології слобідська старшина наголошувала свою «іноземність», вибудовуючи шляхетську ідентичність за взірцем Речі Посполитої. Книжка відтворює надзвичайно цікавий феномен «ушляхтення» слобідської старшини, що віdbився в набутті прізвищ на «-ський», виданні польськомовних панегіриків, переході кількох осіб на латинський алфавіт у підписах. При цьому «ушляхтення» не спричинилося до відмови від занять торгівлєю та промислами, що в Речі Посполитій вважалося категорично несумісним із високим суспільним статусом.

З початком XVIII ст. Російська імперія стала на шлях утвердження абсолютистської регульованої держави, що за неунікненною логікою вело за собою наступ на автономні структури в її складі. Спочатку уряд втручається

до процедурі обирання слобідських полковників (не відразу успішно), згодом дозволяє продаж землі на Слобожанщині росіянам і розташовує на теренах полків російські війська. У книзі вдумливо висвітлено спектр наслідків посилення абсолютизму в Росії. Okрім послідовного наступу імперії на слобідську автономію, ці процеси стимулюють усвідомлення старшиною єдності регіону (відсутнє раніше), а також сприяють згуртуванню еліти для захисту своїх соціально-економічних привілеїв. А це, своєю чергою, пожавлює процеси закріпачення, розмивання звичаєвої системи соціальних взаємин у регіоні, спричинює глибокий розрив старшини з селянством.

Ми з Вами дістали насичену фактографічними знахідками історичну працю, у якій роль лоцмана виконує харківський історик Володимир Маслійчук.

*Андрій Портнов,  
кандидат історичних наук,  
відповідальний редактор часопису «Україна модерна»*

## ВІД АВТОРА

Якось, говорячи про мою дисертацію, аспірант, ціро шанований мною за схильність до методологічних новацій, Володимир Сєлюкін зазначив, що мое дослідження нагадує йому праці структураїстів 50-х рр. ХХ ст. Цей комплімент мене неабияк потішив. Бо під час написання своєї дисертації жодних структураїстів я ніяким чином не читав, про що дуже шкодую. Увага й зацікавлення тим пластом гуманітарного знання, який називають «соціальною історією», прийшли до мене значно пізніше. Я навпомащки рухався методологічним лабіринтом, не читавши, і про це казати сором, навіть ні Карла Маркса, ні Макса Вебера.

Це переднє слово є особистим переживанням, відчуттям своєї відірваності від світового історіографічного процесу, але аж ніяк не покutoю. Я був не поодиноким таким істориком і читав багато інших вагомих книжок. У кав'ярнях мої приятелі говорили про «постмодернізм» та деконструкцію, а я, закиданий виписками на картках, створював черговий наратив – текст задля тексту, і для мене те не було грою.

Скажу й те, що, написавши чернетку таких авторських «одкровень», я не хотів помішати її в книжку. Але вагома заувага «Хто про те напишє, як не ти?» змусила мое сумління подолати застороги.

Друге видання цієї книжки, як ото б сказали, є вистражданням. Перше видання 2003 р. з масою друкарських ганджів уже не є в продажу. Автор давно займається іншими темами. І чи на часі ця книжка – перероблена кандидатська дисертація 2001 р., коли суспільство стикається з масою проблем, інакших, аніж формування й поведінка сліт? Однак я вважав і вважаю за обов'язок опрацювати свій матеріал і сприяти виходу цього видання. Ідеється тут не лише про сумління науковця чи про набутий досвід, але й про нові тенденції в історіографії, чергове переосмислення минулого, наречіті, зростання інтересу до старовини.

На перше видання цієї книжки була єдина рецензія Ольги Різниченко, опублікована в харківській газеті «Об'єктив-но», не помічена широким загалом. Але, як сказав один мій колега, «такому відгуку можна позаздрити». Було перекинуто місток між минулим і сучасним. Пані Ольга з властивим для неї блискучим стилем висвітлила, що сучасні суспільні питання вже були і є питомими для історії регіону. «Так уже в нас склалося протягом історії». Ось вони, ті, хто виділився з загалу, з шалом від капіталу, набутого під час «первісного нагромадження», без традицій, цінностей, моралі. Гляньте: чи не вони оточують нас сьогодні, мило добираючи слова перед телекамерами? Яка різниця між ними і тими, хто належав до тієї козацької старшини? У певні миті мені самому здавалося, що сучасність – ось той могутній чинник, який

змушує так чи так писати історика, а він екстраполює погляди на сьогоднішню владу на минуле... Муїш визнати: тоді я помилувся. Насправді я зовсім не знав сучасної сліти, бо, знаючи, написав би все те інакше, у суворих, принципливих тонах, без замідування об'єктом дослідження.

Шлях дослідника був важливішим за саме дослідження. І муїш про те також написати. Я дуже випадково потрапив до аспірантури, і то поза історичним факультетом. Робота писалася важко, без належного наукового керівництва, у несуспініх аспірантських зіндах середини 90-х рр. ХХ ст., з відсутністю перспектив та невдачами в особистому житті. Неопановані приміщення архівів та бібліотек, річні затримки з виплатою мізерних аспірантських стипендій, тридцять соток городу, на якому нидів з весни до осені мій аспірантський талант, суспільна зневага до гуманітарія, безпросвітний кучмізм нацдорі. Усе це так. Та то був час знаіомств із найкращими людьми, прочитання найкращих книжок. Набутий мною досвід зміг допомогти мені пережити звільнення з робіт за політичні переконання. Я не став циніком, хоча бачив вірність і зраду. І блиск в очах, коли сперечаюся на улюблені теми, у мене не потъмянів. Муїш визнати – це був найчудовіший для мене час.

Напевно, це найважливіше. Шлях науковця не всіяний нагородами, а визнання зазвичай приходить запізно, та їй часто чи потрібне воно? Головне – пошук істини, а не черговий науковий ступінь чи підвищення соціального статусу. Механізми влади в минулому, які я висвітлив, не стали частиною моого трибу життя в сучасності. Хоча шлях історика непередбачуваний...

«Не знаю, може, їй я колись  
Вславлятиму тиранів та лакиз?»

*Володимир Маслійчук,*  
24.04.2007

## ВСТУП

Проблеми історії еліти є серед чільних у сучасній українській історіографії, хоч і набувають різних відтінків під прискипливими поглядами істориків. Певна неувага до історії вищих прошарків у радянській історіографії вже в 90-х рр. минулого століття компенсувалася такою кількістю досліджень різного рівня, що обґрунтування актуальності цієї теми видається ледь не зайвим.

Але все-таки, здається, питання стосується не стільки еліт, скільки їх реабілітації, пошуку незбереженого пласту «високої культури», доведення історичності нації та тягості історичного процесу. Хоча не менш важливим є осмислення природи, суті влади, механізму її здійснення, контролю над основними суспільними інституціями. Звідси зацікавлення й на сьогодні важливими проблемами: влади й набуття матеріальних благ, різниці в поглядах соціальних груп, діалогу влади і суспільства.

Український історіографічний досвід тут децю особливий. На час постання модерних національних ідеологій у середині та наприкінці XIX ст. національне визволення українців пов'язувалося з визволенням соціальним. Історія України поставала як історія нижчих верств населення, а місцева еліта, як вважалося, зрадила свій народ. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що такі твердження запровадили в історіографічний процес саме представники еліти Володимир Антонович та Микола Костомаров – вихідці з кіл, відповідно, полонізованої шляхти та російських дворян. Але сприймати минуле України таким чином було надто однобоко, тому згаданий «народницький» погляд на українське минуле мав масу відхилень і винятків. Поразка національних змагань 1917–1920 рр. привела до переосмислення українського минулого й наголосу, навпаки, на позитивній ролі основної державотворчої верстви в українській історії. Двоє інших істориків: український шляхтич В'ячеслав Липинський та український дворянин Дмитро Дорошенко – обґрунтували інакше бачення минулого, у якому еліті відведено основну роль в українському історичному процесі. Але цей «державницький» напрям панував переважно за кордонами сучасної України (галицькі науковці тут є винятками). На радянській Україні, як і в «народницькій» історіографії, до боярства, шляхти, старшини, дворян, буржуазії утверджувалося негативне ставлення як до основного класового антипода трудових верств. Але навіть радянське, чітко догматизоване бачення минулого допускало позитивні вислови про представників дворянського стану (візьмімо для прикладу декабристів). Переосмислення ролі еліти стало свідченням істотних змін в українській історіографії після суспільних трансформацій кінця 80-х – початку 90-х рр. Роботи Наталі Яковенко 90-х рр. ХХ ст. з історії української

шляхти і її ширший синтез української історії від давнини до кінця XVIII ст. на сьогодні є класикою української історіографії й дозволяють поглянути на історію українських еліт як на доволі складне з точки зору структуризації відносин (як усередині цього прошарку, так і в широкому діапазоні соціальних взаємодій) явище. Переосмислення, інакше висвітлення історії вищих прошарків суспільства, потреба детальніших досліджень із генеалогії, інтелектуальної історії, історії повсякдення української еліти є нагальними в сучасній історичній проблематиці.

Не приховуємо, що зараз, коли праця подана до друку (власне, пролежавши без істотних змін кілька років, хіба з внесеними деякими уточненнями й узагальненнями), ми написали б її децо інакше. Але робота видається більш-менш цілісною, а сфера зацікавлень із плинном часу децо змінилася. Тому щодо способу дослідження й написання цієї роботи слід, певно, ужити новомодну фразу: «Пута традиціоналізму обігрують наш дискурс». Тобто ми йдемо в руслі вивчення «нашої еліти», тяжіємо до позитивізму, а поза фактажем висловлюємо власну думку, яка може бути оскаржена чи спростована.

Поряд із тим, керуючись такими мотивами, ми намагалися поглянути на спільноту, що базувалася на традиції (у цьому разі на «черкаських обикностях»); спільноту, де досвід передається у вигляді звичаю, порядку, правил поведінки; ту традиційну спільноту, яка, перебуваючи під контролем іншомовного, чужого уряду, повсякчас стикалась і входила в діалог із російськими прикордонними соціальними групами; нарешті, ту спільноту, що підпала на початку 30-х рр. XVIII ст. під інтенсивні модернізаційні заходи петербурзьких чиновників. Еліта цієї традиційної спільноти – козацька старшина з непотизмом, надзвичайною вагою кровної спорідненості, з військово-демократичними звичаями та спробами відокремитися від загалу, легітимізувати своє панівне становище – і стала об'єктом дослідження.

Саме «традиційність» і визначила хронологічні рамки студій, що охоплюють період від часу утворення слобідських полків до початку реформ князя Олексія Шаховського 1733 р. Реформи Шаховського обрані кінцевою датою не випадково: вони розпочинають реальну системну ліквідацію автономії слобідських полків, підривають основи «обикності», спричиняють рационалізацію внутрішніх відносин. Цей процес кооптації регіону до імперії, що інтенсивно розпочався в 30-х рр. XVIII ст., тривав до скасування залишків традиційних політично-соціальних відносин у 80-х рр. XVIII ст. з певним відгомоном до початку XIX ст.

Важливою рисою цієї роботи є те, що досліджується прикордонний регіон – Слобідська Україна, де відбуваються перехресні взаємодії різних географічних зон, релігій, культур, мов. З одного боку, регіон із доволі

суперечливим минулим і сьогоденням наїзвичайно вабить дослідника гуманітарія, а з другого, дослідження тривалих культурних взаємодій вимагає толеранції, намагання «не судити, а розуміти», у тому числі й поведінку української козацької старшини, хоч історик не є вільним від упереджень, і автор цього дослідження дещо залежний як від власного ще шкільному захоплення козацтвом, так і від беззастережної симпатії до українського, «рідного», «свого». Отже, ми намагаємося дослідити історію козацької старшини слобідських полків, передусім – політичне та соціальне виокремлення прошарку. Студії обмежуються політичною та соціально-економічною характеристиками старшини. Не занеречуємо: поза дослідженням залишився величезний пласт проблематики історії місцевої еліти від способу мислення до сімейних стосунків. Підходи компаративістики допомогли б, напевно, знайти чимало подібного до генези слобідськоукраїнської козацької старшини як у сусідніх автономіях, так і по ланцюгу Великого кордону тощо. Усвідомлюємо невичерпність теми, але хоч така десниця зробленого, сподіваємося, знадобиться як науковцям, так і просто шанувальникам старовини.

Основне для нас питання: як демократична з походження козацька старшина стала окремим станом, «новою шляхтою», поміщиками з обмеженим доступом представників інших соціальних груп до власної корпорації? Процес формування старшинського прошарку її власне зрівняння тубільного шляхетства з імперським збіглися багато в чому із закінченням процесу формування загальноросійського дворянства, але саме тут приховане ширше коло питань і тлумачень. Козацька старшина слобідських полків була інакшою культурною спільнотою, виводила себе зі шляхетства Речі Посполитої, водночас засвоюючи російські звичаї. Вищий прошарок місцевого керівництва перебував на стадії формування разом із колонізацією Слобожанщини з наголосом на козацьких звичаях, а подекуди й на чіткості своєї етнокультурної окремішності. Головне, що перед нами не одна, а кілька важливих проблем, спрощувати які чи нехтувати якими вкрай небезпечно для розуміння минулого.

До цієї проблематики належить і досить важлива для мене річ стосовно терміна, який використовую в праці. Ідеться про назву «українці», яка розповсюджується на широкий контингент стіничної маси, що в московських документах переважно називається «черкаси», дуже зрідка – «малоросіяни». Я належу до прихильників перенесення сучасної етнічної назви на давнину, але просив би сприймати те передусім як дослідницький інструмент для кращого розуміння історичного процесу. Те саме стосується й росіян, виокремлюваних свого часу ішколи як «руssкие люди», а переважно за соціальним статусом: «дети боярские», «служилые люди». Незважаючи на певні закиди в мій бік, вважаю дискусії про такі моменти цікавими для дослідників інших ракурсів

сучасного життя й, деяло пізнішого часу (зокрема щодо формування модерних національних ідеологій). Етнічність у досліджуваний період була лише однією з форм ідентичностей і часто мала виразне соціальне забарвлення.

\* \* \*

Ця робота є моєю дисертацією, захищеною 14 березня 2001 р. За порадами друзів я лише змінив перший розділ та виїсі деякі правки до наступних, збільшивши для кращого читання їхню кількість із трьох до п'яти. Прилагідно хочу подякувати всім моїм науковим керівникам, опонентам, консультантам, експертам, рецензентам, усім, хто читав мій твір, робив зауваження, допомагав у роботі над текстом, сприяв захисту, нарешті, просто втішав добрым словом, слушною порадою. Щира дяка та низький уклін.